

Tallózás madárnevek körében

I. A füsti fecske néhány nevééről. — A füsti fecske 'Hirundo rustica' a legismertebb fecskefaj nálunk, ezért jelző nélkül *fecské*-nek is nevezik-nevezzük, amiképpen a mezei pacsirtát (a legjobban ismert pacsirtafajt) egyszerűen *pacsirtá*-nak, a fehér gólyát *gólyá*-nak, a házi verebet *veréb*-nek stb., s ahogy ezt a más nyelvűek is teszik saját nyelvükön; vö. például ang. *swallow*, ném. N. *Schwälke*, fr. *hirondelle*, sp. *golondrina*, or. *ласточка*: 'füsti fecske' (= fecske: Gozmány László, Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis redactum. Bp. 1979. I—II. 5562. A megadott szám nem lap-, hanem tételszám). A *füsti fecske* (első adata 1798-ból adatható: *Füsti fetske*: Gáti István, A' természet históriája . . . Pozsonyban 1798. 180), *kémény fecske* (1801: Földi: TermHist. 178), *kéményi fecske* (Chernel István, Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségökre. II. Tüzetes rész. Bp. 1899. 516), *kéményföcske* (Herman Ottó, A madarak hasznáról és káráról. Bp. 1901. 179) a madár korábbi fészkelőhelye, a kémények alapján született; vö.: „a *füsti fecske* elnevezését nem a színéről kapta, hanem arról a szokásáról, hogy a régi időben a kéményekben is fészkelte” (Brehm Alfréd, Az állatok világa. Madarak. Szerkesztette Schenk Jakab. II, 72. Bp. 1929). A *füsti* jelző csak erre a madárfajra vonatkozik. A tollazat fekete színe alapján keletkezett jelzős madárnevek egy részének *füstös* a jelzője (például *füstös csér*, *füstös réce*), de sohasem *füsti*. Nevezik ezt a madarat is *füstös fecské*-nek (Földi: i. m. 178), minden bizonnyal a madár tollazatának fekete színéről. Az idézett nevek idegen nyelvi megfelelőire l. például ném. *Rauchschwalbe* (= füstfecske), *Feuerschwalbe* (= tűzfecske) (Brehms Tierleben. Leipzig und Wien. I, 1891. 519), fr. *hirondelle de cheminée* (R. T. Peterson—G. Mountfort—P. A. D. Hollom, Európa madarai. Bp. 1969. 185), luxemburgi ném. *Schäschtechschmuelef* (= kéményfecske) és *Kameinebotzert* (= kéménypucoló: H. Suolahti, Die deutschen Vogelnamen. Straßburg, 1909. 24), ném. *Schornsteinschwalbe* és sp. *golondrina de chimenea* (= kéményfecske: Gozmány i. m. 5562), észt *suitsupäasukene* (= füsti fecskécske: M. Mäger, Eesti linnunimetused. Tallinn 1967. 124): ua.

A *vörös föcske* (Barbacs, Sopron megye: Chernel: i. m. 516) nevet „az a hiedelem adta neki, hogy vörös tejet ad abban a házban a tehén, ahol lepiszkálják Isten madarának a fészket” (Brehm—Schenk: i. m. 72). Úgy vélem, nemcsak a hiedelem szülte ezt a nevet, amelynek a németben van megfelelője; vö. ném. N. *Blutschwalbe* 'ua.' (= vérfecske: Brehm: i. h.). A *vörös fecske* név ugyanis etimológiailag és onomasziológiailag is összefügg, azonos e madár legkorábbról adatható nevével, a *vörös fecské*-vel (*Vörös-Fetske*: 1793: Grossinger, J. B., Universa Historia physica regni Hungariae

... Tomus II... Posonii et Comaromii. 196). A névadás alapja a füsti fecske gesztenyevörös homloka és toroka volt. A vörös pedig nem egyéb, mint a véres melléknév szóhasadásos párja (TESz. vörös a.). A vörös fecske idegen nyelvi megfelelői közül l. ném. *Rötelschwalbe* (= vörhenyes fecske) és ang. *red-fronted swallow* (= vörös homlokú fecske): ua. (Gozmány i. h.).

Ezt a kedves madárkát mint jó és szerencsét hozó madarat nevezik *Istenfecske*-nek (Nomenclator Avium Regni Hungariae. Bp. 1898. 207. tétel-szám a.), *istenföcske*-nek (Fejér megye: Chernel: i. h.), *Isten madará*-nak (Brehm—Schenk i. h.), *Isten madárkájá*-nak (Gyula: ÚMTsz.). Többek között az a hiedelem is járja, hogy ahol ez a madár fészkel, oda nem üt bele a mennykő. Megfelelőkre vö. észt *jumala kanake* (= Isten csibéje), *jeesuse lind* (= Jézus madara), vepsze *dumalan lind* (= Isten madara): ua. (Mäger: i. m. 124—5), illetőleg ném. *Gottesvogel* 'sárgarigó' (= Isten madara: Brehm: 1: 400).

2. A kerceréce magyar nevei. — A kerceréce név (1801: *Kercze Récze*. Földi i. m. 204) előtagja, a *kerce* hangutánzó eredetű; a madár hangját („A gácsér hangja érdes; a tojóé rekedtes”: Európa madarai 70) utánzó szó volt a madár nevévé. A szóvégi *-e* a hangutánzó madárnevekben, illetőleg állatnevekben gyakori kicsinyítő képzőnek felel meg (vö. *csibe, liba, pipe: coca*). A *kerce* igei párja a *kerceg*, amellyel a kerceréce hangját fejezik ki (MNy. 1925: 217). A *kerceg, kerce* abba a nagy hangutánzó szócsaládba tartozik, amelynek egyik ismert — s a madarakkal kapcsolatban gyakran szóba kerülő — tagja a *kerreg* (l. TESz. *kerreg* a.). „Sajátságos, erős, messzehallatszó suhogással vagy inkább sziszegéssel repül” (Chernel: i. m. 99), emiatt nevezik *lärmás kacsá*-nak (Chernel: i. m. 98), *lärmás récé*-nek (Madarász Gyula, Magyarország madarai. Bp. 1899—1903. 284); vö. R. lat. szakny. *Anas clangula* (= kiáltó réce), ném. *Schellente, Schallente, Klangente* (= harsogó réce), *Schreier* (= kiáltó), *Quaker* (= kvákogó): ua. (Brehm: i. m. 3: 659). Grossinger *Jég-Rétze* (1793: 82) neve és a nyelvjárási *jeges réce* (Velencei-tó környéke Chernel: i. h.), *jegeskacsa, jegeskér, jegesruca, jégfű* (Herman, Pászt. 651) magyarazatául l.: „télén a vízen jég közt is itt marad” (Herman: i. h.). Idetartozik az 1786-ból származó türkevei *jégfűjókacsa* is: a *fű* madárnév elhomályosulása után e szót a *fűj* igéhez kapcsolták (EtSz. 1. *fű* a.). Buksi fejről és tömzsi alkatáról két nevet is kapott: *buksi réce* és *bikafejű réce* (Chernel: i. h.). Ezekre l. lat. szakny. *Bucephala* (= ökörfejű), ném. *N. Knöllje, Knobbe* (= gombóc, gumó: Brehm: i. h.), ném. *Büffelknopfente* és ang. *Buffel-headed duck* (= bivalyfejű réce: W. Makatsch, Wir bestimmen die Vögel Europas. Leipzig 1977³. 190), ném. *Büffelente* (= bivalyréce: Brehm: i. m. 3: 660): ua.

Mint a bukorécék, ez a madár is gyakran bukik víz alá. Több nevét ennek köszönheti: *bujárréce* (Chernel: i. m. 98), *bujár kacsa, bukós réce* (Brehm—Schenk 3: 233), *bugárkacsa* (Chernel: i. h.); vö. ném. *Tauchente* ua. (= búvárréce: Gozmány: i. m. 1810). A *deres réce* (Fertő tó: Chernel: i. h.) a tollazat szürkésfehér színe alapján született, miként a *kis deres* 'kisbukó', és a *nagy deres* 'nagybukó' is; ezekre l. ném. N. *Schimmel* 'hegyi réce' (= deres: Brehm i. m. 3: 659). A *bodrogi kacsa* (Brehm—Schenk: i. m. 3: 233) a madár egyik helyi elnevezése s arra utal, hogy a névadók a Bodrogon látták, figyelték meg. Erre vö. *dunai halászmadár* 'dankasirály' (Nomenclator 20.) és ném. N. *Rhein-Meve* ua. (= rajnai sirály: Suolahti i. m. 403).

3. A kuvik elnevezéseiből. — A kuvik 'Athene noctua' régóta és széles körben ismert neve a *halálmadár*, amelynek számos változata él nyelvjárásainkban. A két régi adat *Halál-madár* (1793: Grossinger: i. m. 287), *Halálbagoly* (1799: Fábrián József, Természeti-historia... Wetzprémben. 318). Chernel így ír a kuvikról: „Gyakran a kivilágított ablaknak repül... Így született az a hiedelem, hogy a mely házon a kuvik szól, ott haláleset lesz; miért is egyik neve *halálmadár*. A *kuvik* és *csuvik* elnevezés hangjára vonatkozik, melyből a képzelgős fül a *ki-vidd*, *ki-vidd* mondást is kivéli hallani, mellyel a halálmadár figyelmeztet; ami, ha esetleg beteg van a háznál, nem jelenthet mást: hogy *kividd a temetőbe*” (Chernel: i. m. 454). Hasonló elnevezések másutt is vannak. A németben például így értelmezik a madár hangját: *komm mit* (= gyere velem: Urania állatvilág. Madarak. Szerző G. Mauersberger. Bp. 1978². 246); vö. még ném. *Leicheneule*, *Todteneule* (= halottbagoly), *Leichenvogel*, *Todtenvogel* (= halottmadár) (Brehm i. m. 2: 176), *Sterbekauz* (= halálkuvik: Suolahti: i. m. 322), *Todesvogel* (= halálmadár: Földi: i. m. 139): ua.

A régiségből idézhető neve az *éjjel járó madár* (*Iyel iaro madar*: Murm. 1053.: 1533 és *eiel Jaro madar*: KolGl.: NyF. 45. sz. 41: 1577), ez azonban más bagolyfajtákra is vonatkozhatott. A *gurgulya bagó* (Vas megye: Chernel: i. h.) nevet valószínűleg hullámvonalú, alacsony repüléséről kapta. A *gurgulya* a nyelvjárási *gurgul* 'gurul' (MTsz.) ige régies melléknévi igeneve, tehát tulajdonképpen e madárnévnek 'guruló bagoly' a jelentése. Etimológiai és onomaziológiai megfelelőkre l.: N. *gurgulamadár* 'fogoly' és *guruló* 'széki lile' (ÜMTsz.).

4. A *magyar dalabáj* és társai. — A madárnevek körében is meglehetősen gyakori az a névtípus, amelyben egy-egy madarat népnévi jelzővel, bizonyos nyelvekben pedig önmagában népnévvel jelölnek. Ennek a sajátos névadásnak több oka is lehet, s hogy éppen melyik alapján kapta ez vagy az a madár a nevét, csak külön vizsgálattal dönthető el — ha eldönthető egyáltalán. Az egyik esetben azt jelöli ez a névtípus, hogy melyik ország, melyik nyelvterület jellegzetes (vagy annak vélt) madara a megnevezett madár. A másik esetben csupán azt, hogy melyik ország felől, irányából jön a szóban forgó madár a névadó közösséghez, illetőleg melyik ország felé távozik tőle. Ismét más esetben csak azt jelölik népnévi jelzővel, hogy a madár nem honos, nem állandó, tehát többé-kevésbé idegen az elnevezők számára. Van ezen kívül még egy ok is: adnak efféle neveket tréfás-csúfolódó szándékkal is.

A nagy fülemüle 'Luscinia luscinia' Naumann-féle német elnevezése például *ungarische Nachtigall* (= magyar fülemüle: Vajda Péter: Az Állat-Ország... Budán 1841. 414). A névadás alapja az volt, hogy „Europa keleti részében (nevezetesen Magyarországon és Lengyelországban) van nagyobb fajtája a dalabájnak... neve... *Magyar dalabáj*” (i. m. 413—4). A cseh *slavík uherský* ua. (= magyar fülemüle: H. I. Jørgensen, Nomina Avium Europaeorum. Copenhagen 1958. 69) is valószínűleg a német név fordítása.

A nagyililik 'Anser albifrons' egyik népi elnevezése *lengyel lúd* (Chernel: i. m. 129). Az ezt a nevet adó magyar nyelvű közösség azt figyelhette meg, hogy e nálunk csak vendégként előforduló, tehát idegen madár északról jön és észak felé távozik. A *lengyel* jelző ebben a madárnévben annyit jelent tehát, hogy abból az irányból jövő, arra felé távozó madár. Hasonló madárnevekkel más nyelvekben is találkozunk. Ausztriában például a szalakóta nyelvjárasi

elnevezése *der ungarische Häher* (= a magyar szajkó: Suolahti: i. m. 16). Ugyanezt a madarat a svédek *spansk kråka*-nak, azaz spanyol szalakótának mondják (Mäger: i. m. 109). A fülespacsirta neve lappul *ruošša-hállap* (Lagercrantz, LpWsch. 2: 752), s ebben a jelző azt jelenti: 'oroszl'. Az észben a szalakótának többek között a következő elnevezései járatosak: *saksamaa vares* (= németországi szalakóta), *saksavares* (= német szalakóta), *saksamaa harakas* (= németországi szarka), *saksamaa pasknäär* (= németországi szajkó), *austria vares* (= osztrák szalakóta), *japaani vares* (= japán szalakóta) (Mäger: i. m. 109); vö. még vogul *maskäu kwöræχ* 'csóka' (= moszkvai varjú: NyK 61: 354).

Az angolban a kuviknak többek között ilyen nevei vannak: *belgian owl* (= belga bagoly), *dutch owl* (= holland bagoly), *french owl* (= francia bagoly), *spanish owl* (= spanyol bagoly), *indian owl* (= indiai bagoly) (Gozmány: i. m. 1326). A döngeselyűt németül így is hívják: *norwegischer Geier* (= norvég keselyű), *ägyptischer Aasgeier* (= egyiptomi döngeselyű), *arabischer Geier* (= arab keselyű) (i. m. 7647). Észak-Amerikában a tőkésrécének *english duck* (= angol réce) és *french duck* (= francia réce) neve egyaránt van (i. m. 592). Hasonló elnevezésekkel az állatvilág más tagjainak a körében is találkozunk. A nálunk *német csótány*-nak nevezett csótány német nevei például: *Russe* (= orosz), *Schwabe* (= sváb), *Franzose* (= francia), *Däne* (= dán), *Preuße* (= porosz) (i. m. 1570). A bodobács francia elnevezései pedig többek között a *Français* (= francia), *Anglais* (= angol) és *Suisse* (= svájci) (i. m. 9693).

KISS JENŐ

Nachlese im Bereich der Vogelnamen

von JENŐ KISS

Der Autor untersucht in seiner Studie Vogelnamen. Gegenstand der wortgeschichtlich-etymologischen Untersuchung sind einige, aus etymologisch-onomasiologische Sicht interessante ungarische Vogelnamen des *Hirundo rustica*, des *Bucephala clangula* und des *Athene noctua*. Der Autor bearbeitete das Material der ungarischen ornithologischen Fachliteratur, in seinem etymologischen Beweismaterial verwendet er sowohl finnougriische als auch indoeuropäische Vogelnamen. Weiterhin untersucht er jenen Typ von Vogelnamen, welcher dadurch charakterisiert wird, daß das Attribut des Vogelnamens mit irgendeinem Volksnamen identisch ist.